

ΝΟΥΡΝΤΑΝ ΤΟΥΡΚΕΡ

Δεν έχω πατρίδα, έχω τον τόπο μου
ΡΩΜΙΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
χώρος, μνήμη, τελετουργίες

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΝΙΚΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ	13
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	15
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ	25
Ερωτήματα, ερωτήματα... ..	26
Δείξε το χρώμα σου! – Χρώματα που ξεθωριάζουν... ..	28
Ποιος είναι ο Γιουνάν, ο Γιουνανλής, ο Ρωμίος, ο Έλληνας; ...	30
Διαφορετικότητα σημαίνει: «Να μη χτυπάμε στο μάτι»	43
Ο περιορισμός του θέματος: «Με ποιον τρόπο θα το δουλέψω;»	54
Το τρακ πριν από την έξοδο στο πεδίο της έρευνας	56
Κατά πόσο είναι εφικτή η «αντικειμενικότητα»;	60
Η επιτόπια έρευνα	62
Η ταυτότητα, η θέση και το έργο που παράγει η ερευνήτρια	68
Το «ζήτημα» της συγγραφής	71
Η γνωριμία με τα λάθη: Συνειδητοποιώντας και μαθαίνοντας από αυτά	74
Το δρομολόγιο αυτού του ταξιδιού	80
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	83
Η ματιά στο παρελθόν	84
Βυζάντιο, Κωνσταντινούπολις, Ισταμπούλ	88

Βυζάντιο	90
Κωνσταντινούπολις	98
Ισταμπούλ – Η άλωση/κατάκτηση της «πόλης»	111
Οι Ρωμιοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία	126
Πρώτη περίοδος (15ος - 19ος αιώνας)	128
Τα χρόνια της αλλαγής (19ος και 20ός αιώνας)	138
Η αλυσίδα των γεγονότων	158

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΝΑ ΕΙΣΑΙ

ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ	166
«Πήγα στον μπακάλη. Τον άκουσα να λέει “Είναι Ρωμιά”.	
Και λοιπόν, τι έγινε που είναι Ρωμιά...»	166
«Θέλει ντε και καλά να με πει γκιαούρη!»	168
Εκτουρκισμός, εθνικισμός, έθνος, εθνοτική ομάδα	168
Ορατότητα – αορατότητα	179
Η γλώσσα: «Μη, μη μιλάτε, θα μας ακούσουν...»	186
«Αρχαία», «νέα» ελληνικά	192
Ελληνικά/Ρωμαίικα	199
Τα σύνορα της γλώσσας	203
Θρησκεία – τελετουργίες: «Έτσι καταλαβαίναμε ότι είμαστε	
μειονότητα», «Αυτό είναι που μας χαρακτηρίζει	
ως Ρωμιούς»	215
Οι τελετουργίες	216
Η εννοιολογική κληρονομιά	222
«Εσωτερικά»-«εξωτερικά» σύνορα	235
Άρρηκτοι δεσμοί	235
Ένα παράδειγμα για τα σύνορα: «Το χειρότερο που μπορούσαμε	
να κάνουμε ήταν να παντρευτούμε Τούρκο/	
Τούρκισσα»	246
Ένα παράδειγμα για τα σύνορα της τελετουργίας:	
«Εμείς δεν είμαστε σαν κι αυτούς!»	252

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΦΕΥΓΙΟ	263
Η «απόφαση» για το φευγιό: «Εκείνοι που έφευγαν, έφευγαν κλαίγοντας»	265
«Προαιρετικό» – αθέλητο φευγιό	267
Εκείνοι που έφευγαν – εκείνοι που έμειναν	283
Φόβος-αγωνία: «Ένας μόνιμος φόβος, μια συστολή...»	290
Η εξουσία είναι παντού: «Υπάρχουν μέσα μας πετρωμένοι φόβοι...»	297
Να μην μπορείς να επιστρέψεις: «Κι αν συνέβη κάτι κακό σ' εκείνον τον παράδεισο;»	304
Η εγκατάσταση στην Αθήνα: «Δε μας συμπάθησαν, καθόλου δε μας συμπάθησαν» – «Ο μύθος»	309
Να σε υποδέχονται – να αποδέχεται	310
Ένα «καινούριο» μέρος, μια «καινούρια» ζωή: «Χαθήκαμε μέσα στο πλήθος...»	321
Η φιλία, η γειτονία: «Δεν τους αλλάζω με κανέναν, κανέναν άλλο...»	329
Το να είσαι φίλος: «Άλλοτε νόμιζα ότι δε θα μπορούσα να κάνω φιλία με τουρκόπαιδο»	330
Το να παραμένεις φίλος: «Αυτοί, κι αυτοί, κι αυτοί, είναι Ρωμοί...»	345
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ	356
Ο χώρος	358
Πεδίο-χώρος/τόπος	359
Πόλη-Ισταμπούλ	364
Ο «ιερός» χώρος	369
Η αγιοποίηση: «Εμείς είμαστε από εδώ, χιλιάδες χρόνια τώρα εδώ ζούμε»	369
Τα μνήματα: «Στην Πόλη είναι ένας χώρος συνεύρεσης, ενώ στην Αθήνα ξένο μέρος – δε μου λένε τίποτα»	382
Η αυτοβιογραφική ιερότητα	388

Γνωστός-ξένος-φιλοξενούμενος-ντόπιος	389
Τα «ξένα» ονόματα	391
Ξένοι και στους δύο τύπους	393
Ο «ξένος» μέσα στο «σπίτι»	398
Η μνήμη	406
Nostalgía, αποθυμιά	409
Προσωπική, συλλογική, πολιτισμική μνήμη	415
Η αίσθηση του παρελθόντος	420
Οι γεύσεις και το φαγητό	425
Οι ήχοι	429
Τα ωραία παιδικά μου χρόνια – Η στυφή πίκρα	432
Συνέχεια-ασυνέχεια – «Το πέρασα και στο παιδί μου»	439
«Να περάσω τα γεράματά μου στην Πόλη!»	445
Η συνέχεια της πολιτικής ιδιότητας	446
ΦΤΑΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ	457
Οι ρίζες, το ιερό – το κοινωνικό	458
Να φύγεις ή να μείνεις;	463
Στην Πόλη ελληνικά, στην Αθήνα τουρκικά	467
Η «ιερή» μνήμη της Πόλης / του χώρου	470
Ας μην πούμε: «Αυλαία!»	473
Μια γενική αξιολόγηση	476
Επίλογος	484
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	487
Ημερολόγιο έρευνας	487
Εργασία στο πεδίο της έρευνας	488
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ	493
ΛΕΥΚΩΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	503
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	529
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	551

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό έχει στηριχτεί στη διδακτορική διατριβή που ολοκλήρωσα το 2013 και αναμφίβολα οι σελίδες του κλείνουν μέσα τους την υποστήριξη πολλών ανθρώπων. Πρώτα απ' όλα απευθύνω ιδιαίτερες ευχαριστίες στην καθηγήτριά μου και επόπτρια της διδακτορικής μου διατριβής επίκουρη υφηγήτρια δρ. Αυσέ Άμπιλ Γκιόκέρ, για την ενθάρρυνση και την προτροπή αλλά και για τον ανεκτίμητο κόπο της καθ' όλη τη διάρκεια της διδακτορικής εκπαίδευσης και ακολούθως στη δύσκολη πορεία της εκπόνησης της διατριβής μου. Η εποικοδομητική κριτική και η εγκάρδια καθοδήγησή της αποτέλεσαν πολύ σημαντικό στήριγμα σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου.

Πραγματοποίησα την επιτόπια έρευνα χάρη στη βοήθεια πολλών ανθρώπων, με πρώτη την καθηγήτρια δρ. Αχιλέ Γκιούρσοϋ, διευθύντρια του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, της οποίας οι γόνιμες υποδείξεις πρόσφεραν και προσφέρουν πάντα πολύπλευρη υποστήριξη. Την περίοδο που ακόμη δε γνώριζα μήτε ένα άτομο από την ελληνορθόδοξη κοινότητα, η Αχιλέ Γκιούρσοϋ θα οδηγούσε τα βήματά μου στην καθηγήτρια δρ. Ειρήνη Δημητριάδου, η οποία αποδείχθηκε το θαυματουργό πρόσωπο, καθώς με κατεύθυne προς

μια σειρά ανθρώπων της εν λόγω κοινότητας. Σε όλες σχεδόν τις φάσεις της εργασίας μου, όπως η οριοθέτηση του αντικειμένου και ο καθορισμός του πλαισίου της έρευνας αλλά και η πρόσβαση στους ανθρώπους με τους οποίους θα έκανα συνεντεύξεις, η Ειρήνη Δημητριάδου μου αφιέρωσε γενναιοδωρα τον χρόνο της και με στήριξε από καρδιάς. Στην Ακιλέ Γκιούρσου και την Ειρήνη Δημητριάδου εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου.

Η κοινωνική ανθρωπολόγος υπηγήτρια δρ. Σιμπέλ Έζμπουντουν διάβασε την πρόταση έρευνας, καθώς και μερικά κεφάλαια της εργασίας μου, και μου έκανε κριτική και προτάσεις. Χωρίς τις δικές της απόψεις και τη συμβολή της, ιδιαίτερα στο θέμα της θεωρίας και της τελετουργίας, η εργασία μου σίγουρα θα ήταν ελλιπής. Ευχαριστώ από καρδιάς τη Σιμπέλ Έζμπουντουν, που διατηρώ πάντα την αίσθηση της φωτεινής διδασκαλίας της, μια και είχα την τύχη—και το καυχώμαι—να υπάρξω φοιτήτριά της.

Αρχίζοντας από τη φάση της πρότασης έρευνας, απευθύνω ευχαριστίες στον επίκουρο υπηγητή δρ. Μουράτ Πάκερ, τον οποίο συμβουλευθήκα κατά καιρούς, για τα ερωτήματα που μου έθεσε και που διεύρυναν τον ορίζοντα της σκέψης μου, καθώς και για τις προτάσεις του.

Η καθηγήτρια δρ. Εύα Αλεξάνδρου Σαρλάκ, ειδική στα θέματα της κλασικής αρχαιολογίας και της εικονογραφίας, αξιολόγησε το ιστορικό υπόβαθρο της εργασίας μου και με διαφώτισε στο θέμα των τελετουργιών τις οποίες έπρεπε να μελετήσω. Με την ώθηση που πήρα από την πολύτιμη υποστήριξή της κατάφερα να αποπερατώσω τα δύσκολα μέρη της εργασίας.

Ο δημοσιογράφος Μιχάλης Βασιλειάδης έθεσε με ειλικρινή διάθεση το αρχαιακό του υλικό στη διάθεσή μου. Η ενότητα του βιβλίου που τιτλοφορείται «Τι σημαίνει να είσαι Έλληνορθόδοξος», ειδικά το υποκεφάλαιο με τίτλο «Ορατό-

τητα – αορατότητα», περιέχει τη γενναιόδωρη συμβολή του, αλλά και στα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου περιλαμβάνονται επεισόδια που μου αφηγήθηκε. Ο τίτλος του βιβλίου *Δεν έχω πατρίδα, έχω τον τόπο μου* είναι λόγια δικά του, από τη συνέντευξη που πραγματοποίησα μαζί του. Για όλη τούτη την πολύτιμη συμβολή καθώς και για τη συνέντευξη που μου παραχώρησε του οφείλω πολλές ευχαριστίες. Η κοινωνική ανθρωπολόγος Κρίστέν Μπίελ (Kristen Biehl) διάβασε την πρόταση έρευνάς μου μελετώντας το κείμενο λέξη προς λέξη, παρουσιάζοντάς μου τις σκέψεις της και ενθαρρύνοντάς με. Από τους φίλους μου στην Αθήνα, η ειδικός στη Βυζαντινή Φιλοσοφία Αιμιλία Ξανθοπούλου διάβασε το κεφάλαιο «Η μνήμη της πόλης» και έκανε υποδείξεις. Ο δρ. Γιώργος Τσιμουρής διάβασε την πρόταση έρευνας και έκανε πολύτιμες υποδείξεις όσον αφορά τα μετέπειτα στάδια της εργασίας μου. Ο φίλος μεταφραστής Θάνος Ζαράγκαλης, πέρα από την υποστήριξή του ειδικά στο υποκεφάλαιο που τιτλοφορείται «Ελληνικά/Ρωμαίικα», με βοήθησε και στη μεταγραφή των ελληνικών λέξεων. Η Μπερίν Μυϊσλή, ο Κώστας Χριστοφορίδης, ο Μιχάλης Μαυρόπουλος και ο καθηγητής Νικόλαος Ουζούνογλου, στην Αθήνα, μου προσέφεραν την πολύτιμη φιλία τους τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το πέρας της επιτόπιας έρευνάς μου. Οι ίδιοι με κατεύθυναν και προς τους ανθρώπους με τους οποίους πραγματοποίησα συνέντευξη. Για τον εγκάρδιο τρόπο με τον οποίο συνέβαλαν στη δουλειά μου, και για την πολύτιμη φιλία τους, απευθύνω στον καθένα και την καθεμιά πολλές ευχαριστίες.

Ο δρ. Ηρακλής Μήλλας και ο δρ. Δημοσθένης Γιαγτζόγλου, από τους ειδικούς του θέματος, διάβασαν τα αρχικά και τα τελικά κεφάλαια της εργασίας μου και μοιράστηκαν μαζί μου τις απόψεις τους για όλα τα επιμέρους σημεία, υποδεικνύοντάς μου βιβλιογραφικές πηγές. Η ηθική ευθύνη που ένιωθα να έχω επωμιστεί, ως μη Ρωμιά/Ελληνίδα ερευνή-

τρια, κατέστησε την υποστήριξη που μου παρείχαν εξαιρετικά σημαντική για μένα. Οι διορθωτικές και προσθετικές προτάσεις τους, πέρα από τη θερμή φιλοξενία που μου παρείχαν όταν βρισκόμουν στην Αθήνα, υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την υλοποίηση της έρευνάς μου. Για όλα αυτά τούς είμαι ευγνώμων.

Όσον καιρό κρατούσε το γράψιμο της εργασίας μου, οι φίλες μου Ντιλσά Ντενίζ, Ελίφ Χάλβερσον και Φατίμα Σακάργια διάβασαν την κάθε παράδα που είχα γράψει, έριξαν φως και μου άνοιξαν τον δρόμο κάθε φορά που ένιωθα να βρίσκομαι στο σκοτάδι. Όσες ευχαριστίες κι αν τους απευθύνω για την ειλικρινή τους συντροφικότητα δε θα είναι ποτέ αρκετές. Επίσης, θερμά ευχαριστώ τον Ιμπραήμ Εκέ για τις υποδείξεις και την ηθική υποστήριξη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια του διδακτορικού, και ιδιαίτερα στην επιτόπια έρευνα. Ευχαριστώ τον φίλο δρ. Μάρκο Καρνέζο που διάβασε την πρόταση έρευνας και αργότερα το πρόχειρο κείμενο της διατριβής, διαφωτίζοντάς με με πολύτιμες υποδείξεις ως προς τους άξονες γύρω από τους οποίους θα ανέπτυσσα το σκεπτικό μου.

Ευχαριστώ την έδρα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Ινστιτούτου Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Γεντίτεπε για την ευκαιρία που μου παρείχε να εκπονήσω αυτή την εργασία με στόχο τη διδακτορική διατριβή στον τομέα της Ανθρωπολογίας. Πρώτα απ' όλα, ευχαριστώ πολύ τα μέλη της κριτικής επιτροπής, την καθηγήτρια δρ. Ακιλέ Γκιούρσου, την καθηγήτρια δρ. Νεντρέτ Κουράν Μπούρτσου, την υφηγήτρια δρ. Σιμπέλ Έζμποντουν, τον επίκουρο υφηγητή δρ. Σεφίκ Πέκσεβγκεν και τον επίκουρο υφηγητή δρ. Μουράτ Πάκερ. Επίσης, ευχαριστώ πολύ την καθηγήτρια δρ. Χαντέ Μπίρκαλαν Γκεντίκ, τη δρ. Μπεγκίμ Μπάσντας, την επίκουρη υφηγήτρια δρ. Γιαπράκ Τζιβελέκ και την επίκουρη υφηγήτρια δρ. Σεβίλ Μπαλταλί Τιρπάν για την πολύ-

τιμη υποστήριξή τους τόσο στην πρόταση έρευνας όσο και στις περιοδικές εργασίες μου, καθώς και τους υπόλοιπους καθηγητές του τμήματος για τον κόπο τους και τη συμβολή τους.

Η ακαδημαϊκή έρευνα επέβαλλε κατά περιόδους να κλείνομαι στο σπίτι και στον εσωτερικό μου κόσμο. Αναγνωρίζω ότι σ' αυτές τις περιόδους παραμέλησα ουκ ολίγον την οικογένειά μου, που περίμενε καρτερικά να τελειώσω την εργασία μου, όπως παραμέλησα και άλλα οικεία πρόσωπα και φίλες. Χρωστώ σε όλους ευχαριστίες για την τόσο πολύτιμη κατανόησή τους που διήρκεσε σχεδόν έξι χρόνια. Στη φάση που η διατριβή μου επρόκειτο να μετατραπεί σε βιβλίο, οι φίλες και οι φίλοι μου Μπαχάρ Άκπιναρ, Ονούρ Ευλούλ Καρά, Ζεϊνέπ Ορ και Ονούρ Τζάνκοτσακ διάβασαν το κείμενο υποδεικνύοντάς μου πώς να μετατρέψω την ακαδημαϊκή γλώσσα σε γλώσσα βιβλίου και σε ποια σημεία να δώσω περισσότερη βαρύτητα. Για την εγκάρδια υποστήριξη και την ενθάρρυνση που μου παρείχαν τους απευθύνω άπειρες ευχαριστίες. Στη φάση του τυπογραφείου και στις διορθώσεις με υποστήριξαν οι φίλες μου Μελικέ Ερέν και Σεμπλά Σελίν· τις ευχαριστώ πολύ. Ακόμη, είμαι ευγνώμων προς όλες τις φίλες και όλους τους φίλους—δυστυχώς, ο χώρος δεν είναι αρκετός ώστε να αναφέρω τα ονόματα όλων—οι οποίοι, όταν έχασα τον πατερούλη μου, την εποχή που βρισκόμουν στη φάση συγγραφής αυτού του βιβλίου, προσπάθησαν να απαλύνουν τον πόνο της απουσίας του παρέχοντάς μου διαρκή ενθάρρυνση.

Η παρούσα έρευνα έχει και μια παράμετρο εσωτερικής διαδρομής η οποία οφείλεται στη δυναμική της επιτόπιας έρευνας που εμπεριέχεται σε αυτήν. Ωστόσο, από τη στιγμή που η έρευνα μετατράπηκε σε βιβλίο ξεκίνησε ένα ταξίδι αποδεδειμμένο από τη συγγραφέα του. Ένα από τα πλέον χαρμόσινα σημεία αυτού του ταξιδιού είναι η προοπτική της έκδοσής του στα ελληνικά. Στον Θάνο Ζαράγκαλη, που με

την ενθάρρυνση και την υποστήριξή του άνοιξε δρόμο για αυτή τη διαδικασία, όσες ευχαριστίες και αν απευθύνω θα είναι λίγες. Ο Ηρακλής Μήλλας τόσο με τις ακαδημαϊκές εργασίες του όσο και ως πληροφορητής συνέβαλε στο βιβλίο, αλλά και, πέρα από αυτά, η υποστήριξή του για την έκδοση στα ελληνικά υπήρξε πολύτιμη, τον ευχαριστώ από καρδιάς. Ευχαριστώ πολύ, επίσης, τις εκδόσεις Γλετισίμ και τον Τανίλ Μπορά για την εποικοδομητική υποστήριξη και καθοδήγησή τους όσον αφορά την ελληνική έκδοση. Η συνάντησή με άλλες γλώσσες και με άλλα μάτια αναγνωστών ενός έργου γραμμένου σε άλλη γλώσσα γίνεται χάρη στη μετάφρασή του, που έρχεται πρώτη στον κατάλογο με τις κοπιαστικές δουλειές. Ευχαριστώ πολύ τη Νίκη Σταυρίδη για την προσέγγιση και την απίστευτη φροντίδα που έδειξε στη μετάφραση. Τέλος, απευθύνω από καρδιάς ευχαριστίες στις εκδόσεις Πατάκη και τον Γιώργο Πάντσιο που κατέστησαν δυνατό αυτό το ταξίδι, το οποίο θα προσφέρει μια νέα ζωή στο βιβλίο και θα οδηγήσει στη συνάντηση που ευχόμουν θερμά την πραγματοποίησή της.

Κλείνοντας, αποτείνω σεβασμό στον αγαπημένο Χραντ Ντινκ, ο οποίος, όσον καιρό έκανα το διδακτορικό μου, μοιράστηκε μαζί μου τις πολύτιμες απόψεις του αλλά και έθεσε τον διανοητικό θεμέλιο λίθο αυτού του βιβλίου με το ερώτημά του «πόσο συνειδητοί είμαστε ως προς τις διαφορετικότητες;» — δίνοντάς μου έτσι μια δυνατή ώθηση για να ξεκινήσω ένα ταξίδι όπως αυτό που έκανα.*

Παρ' όλη την υποστήριξη που είχα, ασφαλώς θα υπάρχουν και ελλείψεις στη δουλειά μου. Οι άνθρωποι που μου παρείχαν

* Το ευχαριστήριο σημείωμα παρατίθεται με τη συγκατάθεση της οικογένειας Χραντ Ντινκ (Hrant Dink).

τη βοήθειά τους στην έρευνα και των οποίων τα ονόματα ανέφερα πιο πάνω δε φέρουν καμία ευθύνη για τις παραλείψεις και τα λάθη μου. Η ευθύνη για όλα αυτά ανήκει πλήρως σε εμένα.

Η εργασία αυτή κατέστη δυνατή χάρη στην καθοδήγηση, στον χρόνο που γενναιόδωρα μου αφιέρωσαν και στη ζεστή φιλία με την οποία με περιέβαλαν οι Κωνσταντινουπολίτες Ρωμιοί και Ρωμιές με τους οποίους πραγματοποίησα εις βάθος συνεντεύξεις. Για τον λόγο αυτόν τούτο το βιβλίο αφιερώνεται στα πρόσωπα με τα οποία έκανα συνεντεύξεις στην Αθήνα και την Πόλη, των οποίων τα ονόματα δε δύναμαι να αναφέρω εδώ ένα προς ένα, αλλά και σε όλους τους Ρωμιούς Κωνσταντινουπολίτες, με αίσθημα ευγνωμοσύνης.

Νουρντάν Τουρκέρ
Ισταμπούλ, Σεπτέμβριος 2014, Αύγουστος 2017

«Ο ξακουστός Ηρακλής έχει έναν αντίπαλο, τον Ανταίο. Οι δυο αυτοί προσπαθούν να εξοντώσουν ο ένας τον άλλο. Ο Ηρακλής είναι χειροδύναμος, αρπάζει τον Ανταίο και τον σβαρνίζει κάτω ξανά και ξανά, μα ο Ανταίος κάθε φορά που πέφτει ξανασηκώνεται δυνατότερος. Γιατί η γη είναι η μάνα του. Δεν υπάρχει περίπτωση να τον νικήσει κανείς όσο τα πόδια του πατούν στη γη. Όταν ο Ηρακλής μαθαίνει αυτό το πράγμα αποκόπτει τον Ανταίο από το έδαφος, τον κρατάει στον αέρα και εκεί τον σκοτώνει. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης μοιάζουν απαράλλαχτα με τον Ανταίο του μύθου. Όσο τα πόδια τους πατούν το χώμα της Πόλης κανείς δεν μπορεί εύκολα να τους εξοντώσει. Μα όταν τους ξεριζώσεις από εδώ μία φορά...»*

* Η παραπάνω αφήγηση είναι απόσπασμα από τη συνέντευξη που έκανα το 2011 στην Πόλη/Ισταμπούλ με τον δημοσιογράφο και συγγραφέα Μιχάλη Βασιλειάδη, στον οποίο ανήκει και η ιδέα που αποτέλεσε τον τίτλο αυτού του βιβλίου. Του απευθύνω θερμές ευχαριστίες για την πολύτιμη συμβολή του στην έρευνά μου. Τα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσα μαζί του εμφανίζονται στο όνομα Μιχάλης.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ

Η έρευνα στην κοινωνική ανθρωπολογία είναι ένα ταξίδι που γίνεται μέσα σ' ένα μακρύ τούνελ.^{1, 2} Πράγματι, αυτή η διαδικασία που ξεκινάει από την υπόθεση έρευνας και συνεχίζει με την οριοθέτηση του θέματος, τον καθορισμό του τρόπου δουλειάς, τη βιβλιογραφική μελέτη και τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας, αν και φαίνεται να είναι μια διαδικασία με ιδιαίτερα τονισμένο το τεχνικό μέρος της, ουσιαστικά είναι ένα ταξίδι με έντονη συναισθηματική φόρτιση. Παρ' όλα αυτά, το ταξίδι αυτό μέσα στο τούνελ, όπου άρχισα να δια-

¹ Ruth Behar, *The Vulnerable Observer*, Boston, Beacon Press, 1996, σ. 2.

² Σχετικά με τις βιβλιογραφικές υποσημειώσεις του βιβλίου:

— Οι τίτλοι βιβλίων που είναι στα αγγλικά ή σε άλλη ευρωπαϊκή γλώσσα δε μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Στις περιπτώσεις όπου το ξενόγλωσσο βιβλίο παραπομπής είναι μεταφρασμένο στα ελληνικά σημειώνεται ο τίτλος και τα λοιπά στοιχεία της ελληνικής έκδοσης. Ορισμένες παραπομπές στις υποσημειώσεις αναφέρονται στην τουρκική μετάφραση κάποιου βιβλίου· εκεί σημειώνεται ο τίτλος του πρωτοτύπου, αλλά ο αριθμός σελίδων αντιστοιχεί στην τουρκική μετάφραση.

— Τα τουρκικά βιβλία που αναφέρονται στις υποσημειώσεις έχουν σε αγκύλη τη μετάφραση του τίτλου στα ελληνικά. (Σ.τ.Μ.)

κρίνω μια ακτίνα φωτός μονάχα όταν έφτασα σε κάποια φάση της συγγραφής, δεν ήταν σκοτεινό, έστω κι αν κάποιες φορές ένιωσα στενοχώρια, ένιωσα ακόμη και ολομόναχη, ενώ κάποιες άλλες φορές, όταν ήμουν με τα πρόσωπα με τα οποία έκανα συνέντευξη, μου φαινόταν σαν να βρίσκομαι σε ένα εντελώς διαφορετικό σύμπαν, κι άλλες φορές πάλι όπου δυσκολεύτηκα και ωστόσο είπα ευτυχώς που ζω αυτή την εμπειρία. Το ταξίδι αυτό είναι ταυτόχρονα και ταξίδι μεταμόρφωσης, όπου «το σημείο άφιξης δε θα είναι η διανοητική, γνωστική και συναισθηματική θέση που είχαμε πριν από το ξεκίνημα».³ Το παρόν βιβλίο έχει ως βάση μια ανθρωπολογική διατριβή η οποία εμπεριέχει αυτό το μεταμορφωτικό ταξίδι. Στις γραμμές που θα ακολουθήσουν θα καταπιαστώ με τις διάφορες πλευρές του.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ, ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ...

Όρισα ως υπόθεση εργασίας μου τους τρόπους με τους οποίους γίνεται αντιληπτή η κοινότητα και πώς αυτή επιτελείται μέσα από τις θρησκευτικές τελετές της ρωμαίικης/ελληνικής (ελληνορθόδοξης)⁴ κοινότητας της Κωνσταντινούπολης.

³ Tayfun Atay, «Sosyal Antropoloji'de Yöntem ve Etik Sorunu: Klasik Etnografi'den Diyalojik Etnografi'ye Doğru» [Ζητήματα μεθόδου και ηθικής στην Κοινωνική Ανθρωπολογία: Από την κλασική εθνογραφία στη διαλογική εθνογραφία], στο Kuvvet Lordoğlu (επιμ.), *İnsan, Toplum, Bilim 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1996, σ. 224.

⁴ Χρησιμοποίησα τα πλάγια γράμματα στις λέξεις ταυτότητα και ρωμαίικη/ελληνική στην πρώτη χρήση τους για να τονίσω την πολλαπλή σύνδεσή τους με την έννοια της ταυτότητας. Στο υπόλοιπο κείμενο τις γράφω με όρθια γράμματα, για να μη γίνεται δύσκολη η ανάγνωση. Το ίδιο ισχύει και για τους όρους πεδίο και χώρος.

Σε αυτό το πλαίσιο προσπάθησα να ανιχνεύσω το θέμα μου θέτοντας τα ακόλουθα ερωτήματα: Με ποιον τρόπο οι άνθρωποι, μέσα στον χώρο όπου βρίσκονται, δημιουργούν σχέσεις που έχουν σημασία; Πώς ένα πεδίο φορτίζεται με νόημα που το μετατρέπει σε τόπο; Ποιοι είναι οι παράγοντες αυτής της διαδικασίας, τι είναι εκείνο που μπαίνει σε λειτουργία; Μέσα από τι είδους διασυνδέσεις και δυναμικές και από ποια μνήμη πορεύεται η αίσθηση της ταυτότητας και του ανήκειν και πώς δημιουργείται η χωρική έννοια της Κωνσταντινούπολης; Με ποιον τρόπο συναρτώνται οι εμπειρίες των θρησκευτικών πρακτικών στον χώρο και πώς σχετίζονται με αυτόν; Ποιος ο ρόλος της εθνοτικής ταυτότητας και της θρησκευτικής πίστης με τον χώρο; Πώς νοσηματοδοτούνται οι τελετουργίες και ποια λειτουργία έχουν; Με ποιον τρόπο σχηματίζονται συνδέσεις μεταξύ καθημερινής ζωής και τελετουργιών; Τι σημαίνει ιερότητα για τους Κωνσταντινούπολίτες Ρωμιούς που ζουν στην Πόλη και στην Αθήνα; Με ποιον τρόπο βιώνεται η Κωνσταντινούπολη ως ιερός τόπος;

Έχω επίγνωση ότι καθένα από τα παραπάνω ερωτήματα καταλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα απαντήσεων, ωστόσο πιστεύω ότι μπορεί να τεθούν και περισσότερα ακόμη, και επίσης ότι η κατανόηση του θέματος απαιτεί μια συναρτημένη θεώρηση όλων αυτών.

Το σημείο εκκίνησης της παρούσας έρευνας είναι η άποψη ότι οι θρησκευτικές τελετουργίες μαζί και με τη γλώσσα αποτελούν το θεμελιώδες συστατικό της ταυτότητας. Ωστόσο θεωρώ απαραίτητο να δηλώσω ότι η εργασία αυτή δεν είναι μια απόπειρα διερεύνησης των καταβολών των θρησκευτικών τελετουργιών των Ελληνορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης. Στόχος δεν είναι να ψάξω από πού κρατάει η ρίζα των πρακτικών τους, αλλά κυρίως, ακολουθώντας το πρόταγμα της ανθρωπολογικής προσέγγισης της θρησκείας, να κατανοήσω το νόημα που οι ίδιοι δίνουν σε αυτές τις τε-

λετές/τελετουργίες. Παράλληλα με αυτό, η παρούσα εργασία δε στηρίζεται ούτε και επιδιώκει να ανακαλύψει κάποια δεδομένη πεποιθήση για την παγκοσμιότητα της έννοιας της πίστης και την αυθεντικότητά της.

Για τις τελετουργίες, αν και έχει ειπωθεί ότι πρόκειται για επιτελέσεις που βασίζονται σε ορισμένο σενάριο και επαναλαμβάνονται απaráλλαχτα μέσα στον χρόνο, είναι παρ' όλα αυτά σημαντικό να τις νοηματοδοτήσουμε και να τις ερμηνεύσουμε μέσα στην ιστορική συγκυρία τους. Οφείλουμε να προσεγγίσουμε τις ελληνορθόδοξες τελετουργίες ως έναν πολιτισμικό κόσμο εννοιών και μνήμης, που διατηρούνται ζωντανές από γενιά σε γενιά. Το σημαντικότερο σημείο θραύσης αυτής της μνήμης είναι το φευγικό / η αναγκαστική φυγή. Το φευγικό είναι ένα γεγονός που δημιουργεί ρήξη στη διαγενεαλογική αλυσίδα της μνήμης. Η Αθήνα, ως ο κατεξοχήν τόπος της μετοίκησης, αποτελεί για τους μετοίκους ένα «νέο» περιβάλλον. Κάθε νέα γνωριμία είναι μια συνάντηση όπου το άτομο αναγκάζεται να ξαναπαρουσιάσει τον εαυτό του. Η μετοίκηση, η αποκοπή από τον χώρο και οι συναντήσεις καθιστούν την ταυτότητα προβληματική για κείνους που έχουν φύγει, ενώ παρόμοια κατάσταση ισχύει και για κείνους που έχουν μείνει. Με τη μαζική μετοίκηση των Ρωμαίων και την αριθμητική μείωση της κοινότητας, η Κωνσταντινούπολη δεν είναι πια ο ίδιος τόπος ούτε και για κείνους που παραμένουν. Έτσι λοιπόν, και η ταυτότητα εκείνων που μένουν είναι μια προβληματική ταυτότητα.

ΔΕΙΞΕ ΤΟ ΧΡΩΜΑ ΣΟΥ! – ΧΡΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΞΕΘΩΡΙΑΖΟΥΝ...

«Θα θυμόσαστε, βέβαια, ότι στο γυμνάσιο συνηθίζαμε να ντύνουμε τα βιβλία μας. Ύπήρχε μόνο μπλε και κόκκινο χαρτί για καπλάντισμα. Μια μέρα ήμασταν στο μάθημα

της γεωγραφίας. Είχαμε μια πολύ αυστηρή καθηγήτρια. Μας είπε “Βγάλτε τους Άτλαντές σας”. Ο δικός μου Άτλαντας ήταν καπλαντισμένος με μπλε χαρτί. Η καθηγήτρια το είδε και θύμωσε πάρα πολύ, έσκισε το ντύμα λέγοντας “Το μισώ το μπλε χρώμα”. [...] Όταν γύρισα σπίτι διηγήθηκα το περιστατικό. Οι δικοί μου δαγκώθηκαν και είπαν “Πρέπει να προσέξουμε άλλη φορά, πώς μας ξέφυγε αυτό, από τώρα κι ύστερα να τα καπλαντίζουμε όλα με κόκκινο”. Έτσι ήταν τότε, καθόμασταν πάνω σε καρφιά...» (Λήδα, 2012, Κωνσταντινούπολη.)

Τα πιο πάνω λόγια ανήκουν στη Λήδα,⁵ και το περιστατικό συνέβη στις αρχές της δεκαετίας του 1970, τότε που πήγαινε στο Ιωακείμειο Λύκειο, στο Φανάρι [Φενέρ]. Διηγήθηκε αυτή την ιστορία για να δώσει ένα παράδειγμα στο πώς ακόμη και το πιο απίθανο πράγμα, όπως το χρώμα του χαρτιού για το καπλάντισμα των βιβλίων, μπορούσε να προξενήσει μια κακή αντίδραση, παρ’ όλο που αρχή όλων των ενηλίκων στις πράξεις τους ήταν το «να μη δίνουμε αφορμή». Τελικά, ύστερα από το συγκεκριμένο περιστατικό η Λήδα θα έντυνε πλέον όλα τα βιβλία της με κόκκινο χαρτί, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο το χρώμα της, ότι δηλαδή «δεν είναι Ελληνίδα». Επομένως, θα είναι χρήσιμο να κοιτάξουμε το ζήτημα της ταυτότητας, στο οποίο περιλαμβάνονται και αυτά τα χρώματα, υπό το φως των ορισμών που δίνονται σε αυτήν αλλά και μέσα από μια ιστορική συνέχεια.

⁵ Λήδα: Γυναίκα γύρω στα πενήντα. Είναι από το Καντίκιοϊ (Χαλκηδόνα). Ζει στην Κωνσταντινούπολη. Οι συνεντεύξεις έγιναν το 2012 στην Κωνσταντινούπολη.

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΓΙΟΥΝΑΝ, Ο ΓΙΟΥΝΑΝΑΗΣ,
Ο ΡΩΜΙΟΣ, Ο ΕΛΛΗΝΑΣ;

Ο πολιτικός επιστήμονας Ηρακλής Μήλλας υπογραμμίζει ότι, μολονότι η Τουρκία και η Ελλάδα έχουν κοινή ζωή πολλών χρόνων, οι λαοί αμφοτέρων δε γνωρίζουν ο ένας τον άλλον και η «γνώση» τους στηρίζεται σε προκαταλήψεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, αιτία είναι οι πόλεμοι και το μακροχρόνιο αφήγημα ότι ο άλλος είναι εχθρός. Ο Μήλλας υπογραμμίζει ότι στην Τουρκία ο «Έλληνας» είναι άγνωστος, ή, ακόμη χειρότερα, οι άνθρωποι εκεί νομίζουν ότι τον ξέρουν. Κι όμως, ακόμη και εκείνα τα πρόσωπα που είναι γνωστά ως ειδικά στο θέμα της Ελλάδας δε μιλούν καν την ελληνική γλώσσα. Ο Μήλλας επισημαίνει την «πληροφοριακή» ρύπανση προσθέτοντας ότι οι Τούρκοι, την ίδια στιγμή που παραπονούνται ότι είναι παρεξηγημένοι στο εξωτερικό, αυτοί οι ίδιοι γνωρίζουν με πολύ εσφαλμένο τρόπο τους λαούς του εξωτερικού, που σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι Έλληνες. Λέει χαρακτηριστικά για την εν λόγω σύγχυση: «Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τον γείτονά σας. Πότε θα τον αποκαλούσατε “Γιουνάν” [Yunan], πότε “Γκρεκ” [Grek], πότε “Έλληνα” [Hellen] και πότε “Ρωμιό” [Rum]; Τι πιστεύετε ότι ήταν οι Βυζαντινοί; “Ρωμαίοι”, “Ρωμιοί” ή μήπως “Έλληνες”;».⁶

Πράγματι είναι αξιοσημείωτη η κατάσταση της άγνοιας την οποία επισημαίνει ο Μήλλας, παρά τη συνυφασμένη ιστορία και τον κοινό βίο των δύο πλευρών. Η σκέψη πάει στις αιχμηρές ρήξεις και τις μεταβολές του κρατούντος προτύπου. Μία από τις σημαντικότερες υπήρξε η μετατόπιση στην Τουρκία των μουσουλμάνων που ζούσαν στην Ελλάδα και η

⁶ Herkül Millas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar Dil, Din ve Kimlikleri* [Οι Έλληνες από το παρελθόν μέχρι σήμερα – Γλώσσα, θρησκεία, ταυτότητα], İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, σσ. 11-12.

μετατόπιση στην Ελλάδα των Ελληνορθόδοξων που ζούσαν στην Τουρκία, το 1923, ως αποτέλεσμα του «Πρωτοκόλλου της Συμφωνίας που υπογράφηκε για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών των λαών Ελλάδας και Τουρκίας». Παρ' όλο που από τη συμφωνία αυτή εξαιρέθηκαν η Κωνσταντινούπολη, η Τένεδος/Μποζτζάαντα, η Ίμβρος/Γκιιοκτσέαντα και η Δυτική Θράκη, οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να μην επηρεαστούν από τις συνέπειές της.

Θα πρέπει να αναφέρω εδώ ότι το θέμα της έρευνάς μου περιορίζεται στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο διπλωμάτης και ειδικός στις διεθνείς σχέσεις Αλέξης Αλεξανδρής, το γεγονός της βίαιης απόσπασης σχεδόν ενάμισι εκατομμυρίου Ελληνορθόδοξων από την πατρίδα τους, την Ανατολή (Μικρασία) και την Ανατολική Θράκη, ήταν αδύνατο να μην επηρεάσει και τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.⁷ Η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο όπου ακουμπούσε το ένα πόδι όλων των Ρωμίων—αλλά και των άλλων λαών—που ζούσαν στην Ανατολή. Η πλειονότητα των Ελλήνων που ζουν και έζησαν άλλοτε στην Κωνσταντινούπολη είχαν έρθει εδώ από άλλες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας. Όπως λέει ένας από τους πληροφορητές μου, ο Ξάνθος, «Η Πόλη είναι ένα σουρωτήρι μέσα από το οποίο έχουν περάσει όλοι οι Έλληνες του οθωμανικού χώρου».⁸

⁷ Alexis Alexandris, «Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik Boyutu: 10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi» [Η Συνθήκη της Λοζάννης και η οικουμενική διάσταση του Ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης], στο Cengiz Aktar (επιμ.), *Tarihî, Siyasi, Dini ve Hukuki açıdan Ekümenik Patrikhane* [Το Οικουμενικό Πατριαρχείο από ιστορική, πολιτική, θρησκευτική, νομική άποψη], İstanbul, İletişim, 2011, σ. 77.

⁸ Ξάνθος: Άντρας γύρω στα εξήντα. Έλληνας της Πόλης. Ζει στην Αθήνα. Οι συνεντεύξεις μαζί του πραγματοποιήθηκαν το 2010 και το 2011 στην Αθήνα.

Αυτός είναι ο λόγος που η ανταλλαγή πληθυσμών, αν και δεν περιέλαβε την Κωνσταντινούπολη, είναι εντούτοις στενά συνδεδεμένη μαζί της. Ένας από τους παράγοντες της στενής σύνδεσης των Κωνσταντινουπολιτών με το ζήτημα της ανταλλαγής είναι το γεγονός ότι οι γονείς ή οι πρόγονοι σημαντικής μερίδας των Ελλήνων που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη κατάγονταν από άλλα μέρη, και συνεπώς, με την ανταλλαγή, οι συγγενείς τους έφυγαν από αυτούς τους τόπους. Ένας άλλος παράγοντας είναι ότι το κέντρο, δηλαδή η Κωνσταντινούπολη, λόγω της ανταλλαγής έχασε το *hinterland*, δηλαδή την ενδοχώρα του, και απέμεινε μόνο. Και άλλος ένας παράγοντας, ίσως και ο σημαντικότερος, υπήρξε ο κλυδωνισμός που συντελέστηκε μες στο μυαλό των ανθρώπων. Αν ληφθεί υπόψη ότι στη διάσκεψη της Λοζάννης η Τουρκία κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια ώστε στην ανταλλαγή να περιληφθεί και η Κωνσταντινούπολη, πιστεύω πως δε θα ήταν λάθος αν πούμε ότι τότε για πρώτη φορά ρίζωσε και η σκέψη ότι η ανταλλαγή ήταν κάτι που θα μπορούσε να ξαναγίνει αργότερα.

Ο ιστορικός Ονούρ Γιλντιρίμ, στη μελέτη του που τιτλοφορείται *Διπλωματία και εκπατρισμός*, ασχολείται με τις έντονες διπλωματικές διαπραγματεύσεις που έλαβαν χώρα στο παρασκήνιο όσο διάστημα ήταν υπό διαμόρφωση το Πρωτόκολλο της Ανταλλαγής Πληθυσμών. Στη μελέτη του αναφέρει ότι η ανταλλαγή είναι ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα, που διαμόρφωσε τον πληθυσμιακό ιστό, το κοινωνικό και ιδιοκτησιακό οικοδόμημα και τις σχέσεις εξουσίας όχι μόνο της Ελλάδας, όπως λεγόταν μέχρι τώρα, αλλά και της Τουρκίας. Ο Γιλντιρίμ χαρακτηρίζει την ανταλλαγή των πληθυσμών πιθανότατα ως ένα από τα πλέον δραματικά γεγονότα που έζησαν τα δύο έθνη στη διάρκεια της ιστορίας. Σημαντική πτυχή αυτού του γεγονότος, κατά τον ίδιο, είναι και η επίδρασή του στο θεωρητικό κομμάτι των διεθνών σχέ-

σεων, όπου η ανταλλαγή πληθυσμών παγιώθηκε ως ένας ενδεχόμενος μηχανισμός για τη λύση προβλημάτων των μειονοτήτων και των διακρατικών ασυμφωνιών.⁹ Σήμερα, το γεγονός ότι ακούγονται έστω και δειλά κάποιες δηλώσεις ότι η ανταλλαγή πληθυσμών μπορεί να είναι μια λύση στο πρόβλημα Ισραήλ και Παλαιστίνης ο κοινωνιολόγος Αϋχάν Ακτάρ το ερμηνεύει ως ένα παράδειγμα αυτού του μηχανισμού ο οποίος απέκτησε κύρος με τη συνθήκη της Λοζάννης.¹⁰

Η καταναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών είναι ένα από τα πλέον δραματικά γεγονότα, που τα σημάδια του εξακολουθούν να επιβιώνουν από γενιά σε γενιά μέχρι και σήμερα. Ο πολιτικός επιστήμονας Μπρους Κλαρκ αναφέρει ότι σε κάθε γωνιά της Τουρκίας και της Ελλάδας είναι δυνατόν να βρει κάποιος απτά χνάρια της κατακερματισμένης ζωής των λαών που υπέστησαν την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει και τη σιωπή που κυριαρχεί γύρω από αυτό το θέμα. Οι ελληνικοί τουριστικοί οδηγοί αναφέρουν ελάχιστα τα οθωμανικά μνημεία και ομοίως στους τουρκικούς τουριστικούς οδηγούς τα κατάλοιπα της ελληνικής ή της χριστιανικής «πολιτισμικής κληρονομιάς» αναφέρονται συνήθως φευγαλέα και επιφανειακά.¹¹ Σχετικά

⁹ Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesi'nin Öteki Yüzü* [Διπλωματία και εκπατρισμός: Το άλλο πρόσωπο της ανταλλαγής των τουρκοελληνικών πληθυσμών], İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, σσ. 6-11. Για την παγίωση της ανταλλαγής πληθυσμών ως μηχανισμού λύσης της πολιτικής διαφωνίας ο Γιλντιρίμ δίνει το παράδειγμα της ανταλλαγής πληθυσμών που πραγματοποιήθηκε το 1947 μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν. *Ο.π.*, σ. 15.

¹⁰ Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm* [Ο τουρκικός εθνικισμός, οι μη μουσουλμάνοι και η οικονομική μετάλλαξη], İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, σ. 152.

¹¹ Η έννοια «πολιτισμική κληρονομιά» αναλύεται στο κεφάλαιο με τίτλο «Χώρος και μνήμη» στην υποενότητα «Ο “ιερός” χώρος».

με αυτό το θέμα ο Κλαρκ αναφέρει ως παράδειγμα το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των οθωμανικών μνημείων που βρίσκονται στην Ελλάδα και χρήζουν συντήρησης είτε αφήνονται στην εγκατάλειψη είτε χρησιμοποιούνται για ακατάλληλο σκοπό.¹² Ένα από τα μνημεία που επισημαίνει ο Μπρους Κλαρκ είναι και το διακοσίων πενήντα ετών τζαμί του Ντιζντάρ Μουσταφά Αγά που βρίσκεται στην καρδιά της Αθήνας, στο Μοναστηράκι.¹³

Πήγα στην Αθήνα τέσσερις φορές για την επιτόπια έρευνά μου και το ξενοδοχείο όπου έμεινα ήταν στο Μοναστηράκι, συνεπώς περνούσα κάθε μέρα μπροστά από αυτό το τζαμί. Μέσα στην ολοζώντανη και γεμάτη κίνηση πλατεία μου φαινόταν μόνο και περίλυπο, θυμίζοντάς μου το Καγιάκιοϊ [Λυβίσι] κοντά στο Φετχιέ [Μάκρη], που ερημώθηκε με την ανταλλαγή και έμεινε ένα χωριό φάντασμα. Αλλά δε χρειάζεται να πάει κανείς τόσο μακριά. Τα πρόχειρα σπίτια που είναι στημένα πάνω στα βυζαντινά τείχη της Κωνσταντινούπολης, η απόπειρα να χτιστεί ξενοδοχείο στην πλατεία Σουλταναχμέτ γκρεμίζοντας μια βυζαντινή εκκλησία που

¹² Bruce Clark, *Twice A Stranger, The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2006, σσ. 1-2 [ελληνική έκδοση: Bruce Clark, *Δυο φορές ξένος, Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, μτφρ. Βίκη Ποταμιάνου, Ποταμός, 2007].

¹³ Η ιστοσελίδα της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα γράφει σχετικά με αυτό το τζαμί στην ενότητα που αφορά την πόλη της Αθήνας: «Τζαμί του Ντιζντάρ Μουσταφά Αγά: Το τζαμί αυτό λέγεται και Τζαμί Ασαγί Σαντιρβάν [του κάτω σιντριβανιού] ή Τζαμί του Βοεβόδα. Είναι ένα από τα δύο τζαμιά που διατηρούνται έως σήμερα στην Αθήνα και χτίστηκε τα χρόνια 1759-1764 από τον Βοεβόδα Μουσταφά Αγά, στη θέση παλαιότερου τζαμιού. Βρίσκεται στην πλατεία Μοναστηρακιού, περιοχή που άλλοτε είχε και το όνομα “Τουρκική αγορά”» (<http://atina.be.mfa.gov.tr> 13.08.2012).

«υπέπεσε στην αντίληψη» κάποιων την τελευταία στιγμή, τα τζαμιά, οι εκκλησίες και τα μοναστήρια της βυζαντινής και της οθωμανικής εποχής που στέκονται σφηνωμένα και συρρικνωμένα ανάμεσα στα ψηλά κτίρια και η αντιμετώπισή τους με αδιαφορία και εγκατάλειψη στη φθορά, όλα αυτά είναι άξια προς παρατήρηση, αλλά εκτός από αυτό γεννούν και το ερώτημα γιατί. Ωστόσο, οι ευρέως διαδεδομένες πιθανές απαντήσεις αυτού του ερωτήματος —όπως η αμάθεια, η αμορφωσιά, η αρνητική στάση απέναντι σε έναν διαφορετικό πολιτισμό και θρήσκευμα, η απάθεια προς το περιβάλλον κ.ά.— θα πρέπει σίγουρα να έχουν και κάποια άλλη διάσταση που ξεπερνάει τις αιτίες που μόλις αναφέραμε. Την ίδια στιγμή που ανεγείρονται νέα συγκροτήματα τζαμιών υπάρχουν τζαμιά από την οθωμανική περίοδο τα οποία δεν έχουν την τύχη της επαρκούς συντήρησης. Με τον ίδιο τρόπο, οι Οθωμανοί ως «πρόγονοι/προπάτορες» προκαλούν περηφάνια με τις επιτυχίες τους ενώ ταυτόχρονα το οθωμανικό στοιχείο αντιμετωπίζεται ως παλιομοδίτικο και συντηρητικό.

Αυτή τη διχασμένη στάση απέναντι στο παρελθόν η θεωρητικός της αρχιτεκτονικής κριτικής Σιμπέλ Μπόζντογαν και ο κοινωνιολόγος Ρεσάτ Κασάμπα τη θεωρούν αποτέλεσμα του ότι τα επίλεκτα μέλη της κοινωνίας έχουν απορρίψει την οθωμανική κληρονομιά, μια απόρριψη που συσχετίζουν με την έννοια του εκσυγχρονισμού.¹⁴ Ο Κασάμπα επισημαίνει το βασικό μοτίβο του πολιτικού αφηγήματος της Τουρκίας κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Όπου αιτία των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Τουρκίας είναι η απροθυμία του λαού να ξεκόψει από τους παλιούς θεσμούς

¹⁴ Sibel Bozdoğan — Reşat Kasaba, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, Seattle and London, University of Washington Press, 1997.

και τις συνήθειές του. Η δε πρόταση λύσης που προτείνει το συγκεκριμένο αφήγημα είναι να αποκοπεί το τουρκικό έθνος από το εγγύς παρελθόν, και ιδιαίτερα από την οθωμανική ιστορία, ούτως ώστε να είναι ανταγωνιστικό στον σύγχρονο κόσμο. Ο Κασάμπα υπογραμμίζει ότι οι μεταρρυθμιστές, και ιδιαίτερα ο Κεμάλ Ατατούρκ, προϋπέθεταν ότι όλοι όσοι ζούσαν στην Τουρκία θα έπρεπε να περάσουν από μια τακτική και γραμμική διαδικασία εκσυγχρονισμού, στο τέλος της οποίας θα αναδυόταν ένα δημοκρατικό πολίτευμα ισότιμο με τα πολιτισμένα έθνη της Δύσης όσον αφορά τον κοσμικό χαρακτήρα του και ομοιογενές από άποψη εθνότητας. Ο ίδιος υπογραμμίζει ακόμη ότι η κατάληξη της πολιτικής αυτής, τη δεκαετία του 1980, ήταν η οικονομική οπισθοδρόμηση και οι κοινωνικές αναταράξεις που, όπως επισημαίνει, πήγαιζαν από συγκρούσεις μεταξύ των κοσμικών και των μουσουλμανικών, των τουρκικών και των κουρδικών στοιχείων, μεταξύ του ορθολογισμού και της θρησκείας, μεταξύ της υπαίθρου και της πόλης, γενικότερα μεταξύ του παλιού και του νέου, όπου τις περισσότερες φορές οι συγκρούσεις ενίσχυαν η μία την άλλη δημιουργώντας συνυφασμένες αναταράξεις.¹⁵

Ο ιστορικός Τσαγλάρ Κεϋντέρ σημειώνει ότι από όλα τα παράγωγα της λέξης «σύγχρονο» (modern) αυτό που ταιριάζει καλύτερα απ' όλα στην περίπτωση της Τουρκίας είναι το «εκσυγχρονίζω». Το εκσυγχρονιστικό υποκείμενο είναι η άρχουσα ελίτ και το εκσυγχρονιζόμενο αντικείμενο είναι ο λαός της Τουρκίας. Σύμφωνα με τον Κεϋντέρ, η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ ενός από τα επάνω επιβεβλημένου εκσυγχρονισμού και του εκσυγχρονισμού που συντελείται μέσα

¹⁵ Reşat Kasaba, «Kemalist Certainties and Modern Ambiguities», στο Sibel Bozdoğan – Reşat Kasaba (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 15-17.

στη διαδικασία ανάπτυξης μιας κοινωνίας βρίσκεται στο γεγονός ότι οι εκσυγχρονιστές είναι οι ίδιοι που έχουν στα χέρια τους την κρατική εξουσία και δρουν κατά τα συμφέροντά τους. Στο παράδειγμα της Τουρκίας, ο Κεϋντέρ υπογραμμίζει την ιστορική συνέχεια που υπάρχει ανάμεσα στους εκσυγχρονιστές του οθωμανικού κράτους και τους ιδρυτές της Τουρκικής Δημοκρατίας.¹⁶

Παρομοίως με τον Κεϋντέρ, και ο κοινωνιολόγος Σερίφ Μαρντίν αναφέρει ότι το νέο κράτος παρέλαβε και διατήρησε, σε γενικές γραμμές, την προηγούμενη κρατική ιδεολογία.¹⁷ Η ανάλυση του Μαρντίν όσον αφορά τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα και τις οποίες παρέλαβε ως κληρονομιά η Τουρκική Δημοκρατία γίνεται μέσα από το πρίσμα του δίπολου που δημιουργεί το κέντρο με την περιφέρεια. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον για τα οικονομικά θέματα εκ μέρους των προυχόντων κάθε είδους και κοινωνικής προέλευσης αρχίζει να αυξάνεται, οπότε και να μεταβάλλεται η δυνατότητα επιρροής τους κατά τόπους. Ο Μαρντίν επισημαίνει ότι, παρ' όλο που οι σχέσεις προστάτη-προστατευόμενου είχαν ήδη διεισδύσει από καιρό στην οθωμανική πολιτική, η τελευταία αλλαγή μεταμορφώνει ολόκληρο το τοπίο. Οι νέες δραστηριότητες των προυχόντων στον οικονομικό τομέα ανοίγουν τον δρόμο προς τη δημιουργία, μεταξύ αυτών και των επίσημων κρατικών υπαλλήλων, ενός δεσμού που φτάνει να παίρνει ακόμη και συμβιωτική μορφή λόγω του ελέγχου που διατηρεί το κράτος στην οικονομία. Ο Μαρντίν υπογραμμίζει ακό-

¹⁶ Çağlar Keyder, «Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s», στο Sibel Bozdoğan – Reşat Kasaba (επιμ.), *ό.π.*, σ. 39.

¹⁷ Şerif Mardin, «Projects as Methodology, Some Thoughts on Modern Turkish Social Science», στο Sibel Bozdoğan – Reşat Kasaba (επιμ.), *ό.π.*, σ. 74.

μη ότι οι προύχοντες, οι οποίοι απαρτίζονται από τοπικούς παράγοντες, γαιοκτήμονες και επαρχιακούς θρησκευτικούς λειτουργούς, ασκούν επιρροή ιδιαίτερα στις κατώτερες τάξεις, επειδή ασχολούνται με τα θέματα της θρησκείας και της παιδείας. Στη συνέχεια ο Μαρντίν αναφέρει ότι ο πολιτιστικός εκσυγχρονισμός που εφαρμόστηκε στην Τουρκία βάθυσε το χάσμα μεταξύ της «μεγάλης» και της «μικρής» κουλτούρας και ότι η απάντηση της περιφέρειας στο κέντρο εκφράστηκε μέσα από τον εναγκαλισμό της ισλαμικής πίστης και της πολιτισμικής κληρονομιάς της.¹⁸ Ο Μαρντίν λέει ότι στο οθωμανικό κράτος αλλά και στην Τουρκία καθ' όλη τη διάρκεια του εκσυγχρονισμού η περιφέρεια υπήρξε το *bête-noire* [μαύρο πρόβατο] των Νεότουρκων και των κεμαλιστών.¹⁹

Μελετώντας το σχέδιο εκσυγχρονισμού που εφάρμοσε η κεμαλική πολιτική σε συνάρτηση με την έννοια της υποκειμενικότητας, η κοινωνική ανθρωπολόγος Λεϊλά Νεϋζί υπογραμμίζει επίσης ότι το εθνικιστικό κίνημα που αναδύθηκε με πρωτεργάτη τον Κεμάλ Ατατούρκ ήταν θεμελιωμένο στο κίνημα των Νεότουρκων. Η ίδια αναφέρει ότι οι νομικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας 1920 οι οποίες στόχευαν στον εκσυγχρονισμό περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, και τη θέσπιση του δυτικού αλφάβητου, ημερολογίου και ώρας, καθώς και την αποδοχή ολόκληρου του δυτικού τρόπου ενδυμασίας, μαζί και με την αντικατάσταση του φεσιού από το «γκιαούρικο» καπέλο (καπέλο των απίστων), τη ρεπούμπλικα. Η Νεϋζί προσθέτει ότι στο επίκεντρο της τουρκικής εθνικής ταυτότητας βρισκόταν ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ έτσι όπως εμφανιζόταν στις ασπρόμαυρες φωτογρα-

¹⁸ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* [Κοινωνία και πολιτική στην Τουρκία], İstanbul, εκδ. İletişim Yayınları, 2010, σσ. 53-56.

¹⁹ Ο.π., σ. 76.

φίες του με κομψότατες ενδυμασίες δυτικού τύπου. Η Νεϋζί επισημαίνει ότι το παράδειγμα της Τουρκίας φέρνει στην ημερήσια διάταξη ερωτήματα όπως σε ποιον βαθμό η κεμαλιστική υποκειμενικότητα πέτυχε να δημιουργήσει μια παράδοση που θα αποτελούσε τη βάση της, αλλά και τι είδους σχέση ανέπτυξε το κατασκευασμένο υποκείμενο με το παρελθόν.²⁰ Πράγματι, η σχέση που δημιούργησε αυτό το υποκείμενο με το παρελθόν του μπορεί να διαφανεί στις αφηγήσεις προσώπων που δεν είναι «Τούρκοι/μουσουλμάνοι».

Ένα παράδειγμα γι' αυτό βλέπουμε στα λόγια της Βασιλείας,²¹ η οποία, αναφερόμενη σε κουβέντες με Τούρκους γείτονές της σχετικά με τη μείωση του πληθυσμού των Ρωμιών, λέει «Τώρα κι αυτοί μετανιώνουν, λένε “φύγατε εσείς και μείναμε μόνοι”», όπως και σε αυτά που λέει ένας άλλος πληροφορητής μου, ο Άγγελος.²²

«Εμείς, βέβαια, έχουμε μια κοινή αίσθηση του να είσαι Ισταμπούλλου, δηλαδή του ανήκειν στην Κωνσταντινούπολη, που τη μοιραζόμαστε με εκείνους τους κεμαλιστές που θα μπορούσα να χαρακτηρίσω υπέρμαχους του δημοκρατικού καθεστώτος. Εμείς ως παλιοί Κωνσταντινούπολίτες συναντιόμασταν με εκείνους σ' αυτόν τον κοινό παρονομαστή. Τώρα πια που η Ισταμπούλ της δεκαετίας

²⁰ Leyla Neyzi, «Remembering to Forget: Sabbateanism, National Identity, and Subjectivity in Turkey», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 44, νο. 1 (Ιαν. 2002), σσ. 137-158, ιδίως σσ. 139-140.

²¹ Βασιλεία: Γυναίκα γύρω στα πενήντα. Ελληνίδα της Πόλης. Ζει στην Πόλη. Οι συνεντεύξεις μαζί της πραγματοποιήθηκαν το 2011 στην Αθήνα.

²² Άγγελος: Άντρας γύρω στα σαράντα. Έλληνας της Πόλης. Ζει στην Αθήνα. Οι συνεντεύξεις μαζί του πραγματοποιήθηκαν το 2011 στην Αθήνα.

του 1980 πάει να χαλάσει, άρχισαν κι αυτοί να νιώθουν κάπως μόνοι, υπάρχει μια τέτοια αίσθηση, κάπου πιάσαμε επαφή σ' αυτό το σημείο» (Άγγελος, 2011, Αθήνα).

Ο πληροφορητής Άγγελος καταδεικνύει το αίσθημα της μοναξιάς που τους έφερε η μαζική μετανάστευση από την επαρχία στην Κωνσταντινούπολη ως πρόσθετο στοιχείο στην ταυτότητα του παλιού «Ισταμπούλλου»/Κωνσταντινούπολη, μια ταυτότητα που οι Ρωμιοί μοιράζονται από κοινού με κείνη τη μερίδα των Τούρκων που ονομάζουν κεμαλιστές/υπέρμαχους της δημοκρατίας. Αλλά και άλλοι πληροφορητές μου υπογράμμισαν τον κοινό παρονομαστή στον οποίο συναντώνται οι Ρωμιοί Κωνσταντινουπολίτες με τους Τούρκους Ισταμπούλλου. Θα πρέπει να σταθούμε στο περιεχόμενο αυτού του παρελθόντος φωτίζοντας τη σημασία του ως πεδίου συνάντησης. Διότι το παρελθόν που αναδύεται στις κουβέντες που κάνουν οι παλιοί Τούρκοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης με τους αντίστοιχους Ρωμιούς γείτονές τους αρχικά φαίνεται σαν ένα αποπολιτικοποιημένο αφήγημα. Ο χαρακτηρισμός των μειονοτήτων –Ρωμιοί, Αρμένιοι, Εβραίοι– ως η χαμένη ή ξεθωριασμένη «πολυχρωμία» της Κωνσταντινούπολης παραπέμπει σε ορισμένες υπεκφυγές. Ενώ οι διηγήσεις των ανθρώπων, γύρω από τους Ρωμιούς και τους Αρμένιους γείτονές τους, γίνονται με όμορφα λόγια, από την άλλη, τραυματικά γεγονότα που, σε αδρές γραμμές, θα μπορούσαμε να τα απαριθμήσουμε ως οι χρονιές 1915, 1941, 1942, 1955, 1964 είτε «δεν είναι γνωστά» είτε εκφράζονται με τη γλώσσα της επίσημης ιστορίας.

Το γεγονός ότι οι άνθρωποι μνημονεύουν τους Ρωμιούς γείτονες και μιλούν για τις κοινές μ' εκείνους αναμνήσεις συνδέεται μ' έναν τρόπο με τη δική τους ταυτότητα. Η έμφαση στο γεγονός ότι είναι παλιοί «Ισταμπούλλου»/Κωνσταντινουπολίτες οδηγεί στη σκέψη ότι θέλουν να δείξουν

πως έχουν παλιές ρίζες, μια ορισμένη κοινωνική τάξη και αξιοπρέπεια. Το παρελθόν στις μνήμες αυτών των ατόμων απαρτίζεται από αναμνήσεις του εορτασμού του Πάσχα και της μουσουλμανικής γιορτής Σεκέρ Μπαϋράμ, από πασχαλιάτικα τσουρέκια και κόκκινα αυγά, καραμέλες «ακιντέ», μεζέδες όπως το τοπίκι²³ και τα ντολμαδάκια, συνοδευμένα από ούζο και συρτάκι. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες αναφορές ενέχουν τον κίνδυνο να αποκρύπτουν άλλες πλευρές του παρελθόντος. Σε αυτή την περίπτωση η μυθιστορία και η αλήθεια αντικαθιστούν η μία την άλλη. Το παρελθόν περικλείεται στους δρόμους του Μπέγιογλου [Πέρα], όπου δεν μπορούσες να κυκλοφορήσεις χωρίς να φοράς ρεπούμπλικα και γραβάτα (οι άντρες), και στα τραπέζια των εστιατορίων όπου σερβίρονταν ελληνικά και αρμένικα μεζεδάκια. Τέτοιου είδους ασφαλείς εξυμνήσεις που δεν αγγίζουν τα κακώς κείμενα, καθώς και η προσέγγιση του παρελθόντος με μια επιφανειακή «νοσταλγία»,²⁴ αποκρύπτουν βιώματα όπως η απαγόρευση της ελληνικής/ρωμαίικης γλώσσας στους δρόμους του Μπέγιογλου, η απέλαση και η φυγή των ανθρώπων που εργάζονταν σε εκείνα τα εστιατόρια, οι οποίοι ήταν οι γείτονές τους στην πολυκατοικία.²⁵

Η αφήγηση αυτή που αποδίδει το παρελθόν με ρομαντικό και αισθητικό τρόπο, και ταυτόχρονα έχει τη δυνατότητα να αποποιείται την ευθύνη, έχει τη σημασία της όσον αφορά τη σχέση που χτίζεται με το παρελθόν. Η σχέση που δημιουρ-

²³ Τοπίκι: αρμένικος μεζές που φτιάχνεται με ταχίνι, ρεβίθια, πατάτα και κρεμμύδι.

²⁴ Η έννοια «νοσταλγία» εξετάζεται στην υποενότητα «Nostalgia, αποθυμιά» του κεφαλαίου «Χώρος και μνήμη».

²⁵ Στις αναμνήσεις των ανθρώπων αυτής της γενιάς οι Ρωμιοί γείτονες υπάρχουν ως ονόματα και ως πρόσωπα. Στα άτομα της επόμενης γενιάς, αν συμβαίνει να μην έχουν γνωρίσει Ρωμιούς, οι τελευταίοι αποτελούν

γούν τα άτομα με το παρελθόν δεν μπορεί να εξερευνηθεί αν δε ληφθεί υπόψη το πώς δομείται η πληροφορία, δηλαδή πώς η πρακτική εφαρμογή της πληροφορίας διαμορφώνει τους ανθρώπους μέσα στην καθημερινή ζωή. Το να μην ξέρει κάποιος ή απλώς να νομίζει ότι ξέρει ποιος είναι ο Έλληνας, ο Ελλαδίτης, ο Βυζαντινός, ο Ρωμιός και το να αδιαφορεί για τα στοιχεία της χριστιανικής και της οθωμανικής πολιτισμικής κληρονομιάς στην οποία αναφέρεται ο Μπρους Κλαρκ είναι μια απόδειξη για την κατασκευασμένη, οικοδομημένη, πολιτική υποκειμενικότητα. Αυτή που έχει ως αποτέλεσμα να προσεγγίζονται οι Ρωμιοί είτε με «νοσταλγία» είτε με αρνητικό τρόπο. Ο Ακτάρ γράφει ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών, η διαδικασία δηλαδή χωρισμού των λαών που ζούσαν αναμειγμένοι, μείωσε την κοινωνική επαφή μεταξύ των ανθρώπων και έκανε παρελθόν τις εμπειρίες που είχαν από τον κοινό τους βίο. Με αυτόν τον τρόπο η κάθε κοινωνική ομάδα μπαίνει στη δίνη της πλήρους άγνοιας για την «άλλη πλευρά». Ο Ακτάρ εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι οι άνθρωποι ζουν πλέον όχι κατανοώντας και δείχνοντας σεβασμό στο διαφορετικό, αλλά μέσα σε διαρκή καχυποψία και ένταση.²⁶ Στο σημείο αυτό χρειάζεται να εξετάσουμε εγγύτερα την έννοια της διαφορετικότητας.

είτε το υποκείμενο είτε το αντικείμενο της αφήγησης ως μια γενική κατηγορία. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν είναι αισθητοί ως άνθρωποι με πρόσωπο, φωνή, αισθήματα, με μάνα, πατέρα, παιδιά, με οραματισμούς. Εντέλει, μια κατηγοριοποίηση η οποία είναι ακριβώς ο πυρήνας της εθνικιστικής αφήγησης και του αποκλεισμού.

²⁶ Ayhan Aktar, *ό.π.*, σ. 151.

